

ТАТЯНА СЕМАШКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СОМАТИЧНИЙ КУЛЬТУРНИЙ КОД УКРАЇНЦІВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПЕРЦЕПТИВНОЇ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ

Somatic cultural code of Ukrainians through the prism of perceptive stereotyping

Ключові слова: когнітивна парадигма, антропологічний тип, соматичний код, фонові знання, стереотипізація, перцептивний стереотип

KEYWORDS: cognitive paradigm, anthropological type, somatic code, background knowledge, stereotyping, perceptive stereotype

ABSTRACT: Anthropocentric principle and cognitive and discursive paradigm, which today are leading in the linguistics, condition the study of complex cognitive processes, in which ethno-cultural perceptive stereotypes play special role as important components of linguocultural space, which are able to act as the translator of somatic cultural code of Ukrainians and to reveal the depths of sacral essence of archaic thinking of the ethnos through the system of natural ethnically deep-rooted codes. Against the background of significant variety of anthropological types of Ukrainian population modern Ukrainian language reproduces the sign of pigmentation (the thing is about the colour of eyes, hair coat and skin), which is exclusively significant as the test for the belonging to an ethnic group, and aspect in the generalization of popular ideal of physical beauty of the representatives of Ukrainian ethnos. Anthropological approach permits to determine intuitively realized originality of the appearance of the representative of ethnic group, as well as to substantiate ethnically relevant test for the sense of the beautiful.

1

Антропоцентричний принцип та когнітивно-дискурсивна парадигма, що є сьогодні провідними у мовознавстві, зумовлюють розширення кола мовознавчих досліджень до вивчення складних когнітивних процесів – складників сучасного комунікативного простору. У цьому процесі стереотипи із сенсорним компонентом, як узагальнені ментальні конструкти, що є результатом профілювання світу етнічною свідомістю, відіграють особливу роль. Структура фонових знань, яка існує на ментально-когнітивному рівні, дає підстави розглядати останні як важливий компонент лінгвокультурного простору, який може виступати транслятором соматичного культурного коду українців.

Проблеми уречевлення соматичного портрету людини, які виступають предметом антропології, у контексті освоєння сутності та ідентифікації української етноспільноти, є особливо вартісними. Останні пов'язані з надзвичайно широким колом питань етнокультурного і цивілізаційного рівня, як ідеал краси і досконалості, тест на відчуття прекрасного, і входять до ширшого кола проблем гуманітарного (як етноцентризм, аккультурація) і лінгвістичного (як категорія, прототип, стереотип) порядку.

Перцептивна стереотипізація у трансляції соматичного культурного коду відіграє історично помітну роль і складає осереддя проблем дослідження зовнішності людини в аспектах лінгвокультурології, лінгвопоетики, міфопоетики, етнолінгвістики і когнітивної лінгвістики, що зумовлює актуальність пропонованого дослідження.

3-посеред завдань, які ставить перед собою автор пропонованої розвідки, наступні: означити сучасні антропологічні типи українців і з'ясувати, як вони співвіднесені з стереотипізованим портретом представника українського етносу, зафіксованим у сучасній українській мові; вияснити, чи може стереотип транслювати етнічні культурні коди і, якщо так, які саме і яким чином.

2

З метою означення антропологічного типу українців, всесвітньо відомий український антрополог Хведір Вовк у своїх студіях спирався, з-поміж інших, на діалектологічний поділ українського населення, дослідницьку базу зібрав із вимірів 200 осіб «добірного військового люду», та на описі 10 антропологічних ознаках зробив висновки про існуванні єдиного антропологічного типу українського населення: «Українці є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вищого за середній чи високого зросту, брахіцефальне, порівнюючи високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівнюючи короткими верхніми та довшими нижніми кінцевостями. Сукупність цих ознак ми вважаємо можливим визнати українським антропологічним типом» (Вовк 1995, 36). На встановлення вченим прадавнього предка українського етносу та ступеня спорідненості українців із сусідніми етносами вплинули соціополітичні чинники, тому означені твердження Хв. Вовка про єдиний антропологічний тип українців були критично осмислені науковцями і сьогодні кваліфікуються як факт історії науки.

Дані сучасної антропології свідчать про неоднорідність антропологічного складу українців. Зокрема, учасники експедиції під керівництвом Василя Дяченка в 1956–1963 р.р. на основі антропометричних і антропоскопічних обмірів 10000 українців 80-ти територіальних груп дійшли висновку про наявність семи різних антропологічних типів українського населення. Це типи, які складають наступний ряд: ц е н т р а л ь н о у к р а ї н с ь к и й (60%

населення, характеризується виразними європеїдними рисами: високим зростом, середніми показниками голови, обличчя, пігментації волосся та очей), *поліський* (10%, визначається дуже низьким і широким обличчям, дуже розвиненим надбрів'ям, масивним чолом, середнім зростом, порівняно темнішим кольором очей і світлішим кольором волосся), *дунайський*, або *норікський* (10%, характеризується максимально європеїдними ознаками: довгим, порівняно вузьким обличчям з довгим, прямим і тонким носом), *нижньодніпровсько-прутський* (7%, характеризується доліхоцефалією, незначним виступанням нижньої частини обличчя, незвичайним поєднанням різкопрофільованого обличчя з низьким показником носа, дуже темною пігментацією очей і волосся, значним розвитком волоссяного покриву, високорослістю), *карпатський*, або *карпато-альпійський*, (7–8%, характеризується однаковою кількістю світло- і темнооких, хоча за кольором волосся переважають темні), *динарський* (4–5%, за рисами нечітко відмежований від карпатського), *верхньодніпровський* тип (0,5%, характеризується дуже світлою пігментацією очей, найнижчим головним показником) (Дяченко 1965, 149–153).

Антропологія другої половини ХХ століття визначила кілька десятків етнічно релевантних антропологічних ознак українців – колір шкіри та волоссяного покриву; колір та форму очей, брів, вусів; розмір та форму соматизмів; особливості тілобудови, де центральне місце посідає ознака пігментації (об'єкт дослідження у пропонованій розвідці), яка стійко фіксується українськими антропологами (від Ф. Туманського, А. Шафонського у ХVІІІ ст., П. Чубинського у ХІХ ст., Хв. Вовка на початку і В. Дяченка в другій половині ХХ ст.) та підтверджена мовними об'єктиваціями портрету українця/українки, що демонструє тенденцію до перцептивної стереотипізації.

3

Пігментація (йдеться про колір волосся, очей і шкіри) представника етнічної спільноти є виключно значущою як тест на належність до етнічної групи через її надзвичайну чутливість до іноетнічних домішок. Пігментація заразом узагальнює народний ідеал фізичної краси представників українського етносу, що зумовлена як індивідуальними критеріями краси, так і національними, класовими, історичними станами та ідеалами (Левчук 1997, 63–65). Словникові матеріали (пропоноване дослідження виконане на базі «Словника української мови в 11-ти томах (1970–1980)» (далі СУМ) дають змогу з'ясувати загальну спрямованість еталонних ознак, у результаті чого перцептивний образ фізичної краси українця/українки постає з чітко окресленим типовим комплексом характеристик.

Сема 'чорний' є визначальною ознакою пігментації з-поміж об'єктивацій, які відтворюють стереотипний образ волосяного покриву українців. Серед типових еталонних характеристик представника українського етносу: темні (чорні, карі) очі (*Виходила вона проти череди і вгляділа Василя, як він сидів на окопі; загляділа вона його карі очі* (СУМ, Т. 3, 80); *Чорноока, білолиця й молода, чом не чути, як дзвенить твоя хода?* (СУМ, Т. 1, 184), де у позиції об'єкта зіставлення до предмета дескрипції «очі» виступають: ніч (*Очі чорні, ще чорніші осінньої ночки ...* (СУМ, Т. 11, 504)); зорі (*Чароньки дівочі – / Горять чорні очі, / Як в чистому небі / Зорі опівночі* (СУМ, Т. 11, 273)); криниця (*Твої очі мов криниця Чиста на перловім дні* (СУМ, Т. 6, 329)); оксамит (*Очі оксамитові, чорні, – здається, сам вогонь говорив ними* (СУМ, 5, 683)); смородина (*Біленький хлопчик націлив на Оксена чорні, як смородина, очі* (СУМ, Т. 9, 417)); терен (*Очі чорні, як терночок, Брови рівні, як шнурочок* (СУМ, Т. 10, 93)).

Паралельно фіксуємо очі світлі – голубі (сиві, блакитні, зелені) очі (*Великі голубі очі його стали затягатись меланхолійною поволокою* (СУМ, Т. 3, 369); *Гриць піднісся з землі і витріщив на пана свої сиві очі* (СУМ, Т. 6, 473); *Капітан затримав свої ясні, блакитні очі на цьому юнакові* (СУМ, Т. 3, 359); *Скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ* (СУМ, Т. 1, 743)). На нашу думку, такі образи виступають опозитивом індивідуальних естетичних уподобань узагальненим колективним.

До типових еталонних характеристик представника українського етносу належать і чорні (смолисті) брови (*Михайло низько насува чорну шапку на чорні брови* (СУМ, Т. 1, 237); *Рум'яна, гарна на лиці, хороша, з чорними бровами* (СУМ, Т. 9, 874); *Смолисті брови похмуро спали на очі* (СУМ, Т. 9, 479)); чорні вуса (*За цей час він змужнів, чорні вуса густо засіяли верхню губу* (СУМ, Т. 9, 896)); чорна (смолиста) борода (*Густа смолиста щетина облямовувала його смагляве, горбоносе обличчя* (СУМ, Т. 9, 391); *3 яруги виїхав широкоплечий вершник з похмурим, дикуватим обличчям і чорною смолистою бородою* (СУМ, Т. 9, 413)); чорне (смолисте) волосся (*Алла Михайлівна лежала, розметавшись, чорне волосся густою сіткою вкривало білу подушку* (СУМ, Т. 8, 739); *Очі в неї були великі, дві чорні коси, перекинуті наперед, обрамляли лице* (СУМ, Т. 4, 304); *Чорноока Настя рвучко відкинула за плечі тузі, смолисті коси* (СУМ, Т. 9, 413); *Хвилястий, чорний чуб спадає на прямий лоб* (СУМ, Т. 8, 366)).

Означена сенсорна ознака при тому може градуватися. Особливо вартісним видається підсилення сенсорної ознаки за рахунок розширення ряду співвідношення її носіїв. Зокрема, значення 'дуже темний' продукують традиційні і нетрадиційні об'єкти порівняння: п'явка (*Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима* (СУМ, Т. 1, 237)); гадюка (*Чорні довгі вуса висіли, як дві гадюки* (СУМ, Т. 1, 485)); шнурки (*Чорні брови, як шовкові шнурки, стали ще ясніші, ще чорніші на білому лобі* (СУМ, Т. 11, 504)); грак (*Чорне волосся посивіло в його косах, од лівого виска він чорнявий як грак*

(СУМ, Т. 2, 155)); галка (*Полковник їхав не сам. З ним була дочка – чорна, як сім галок* (СУМ, Т. 9, 222) – уведений до контексту кількісний компонент *сім* виконує додаткову функцію: вказує на найвищий ступінь вияву колоративної ознаки; смола (смоль) (*На рундуці з непокритою, чорною, як смола, головою стояв Остап Тур* (СУМ, Т. 9, 415); *Коси у неї, як смоль, чорнії та довгі-довгі, аж за коліно* (СУМ, Т. 9, 416)); дьоготь (*Корж зупинився на паперті, заправив за ліве вухо чорний, як дьоготь, оселедець* (СУМ, Т. 5, 758)).

Базою творення образних стереотипів виступають і нетрадиційні об'єкти порівняння – пізніші надбання української етнокультури, як от: *гвоздика* (*В неділю пополудні приходили до баби всі невістки з внуками. Такі чорнобриві, як гвоздики, такі червоні, як калина* (СУМ, Т. 9, 417)). Мотивація внутрішнього змісту образу *чорнобриві, як гвоздика* не є прозорою, оскільки демонструє комбінацію логічно непоєднаних компонентів (гвоздика має різні відтінки червоного, але аж ніяк не чорного кольору). Проте можемо говорити про мотив – реверсоване значення (*як гвоздика* – мотив); тому сенсорна ознака тут наявна.

Спостережено, що об'єкти порівняння слугують базою творення як етнічних антропостереотипів (*чорні (карі) очі; чорні брови; чорні вуса; чорне волосся; чорні коси; чорний чуб*), актуалізованих монопрофільною перцептивною ознакою, так і ряду еталонних – *смолисті брови; смолиста щетина; смолиста борода; смолисті коси; чорна, як смола голова; коси, як смоль, чорнії; чорний, як дьоготь, оселедець*, які виступають національно-культурними уявленнями (образами) фрагментів навколишнього світу. Виростаючи з навколишньої дійсності, відштовхуючись від неї, еталонні стереотипи постають етнічно зумовленою суб'єктивною формою представлення реального світу. Причому вибір еталонних ознак, що на перший погляд є цілком випадковим, значною мірою глибоко детермінований «...рівнем пізнавальної діяльності народу, його психічними особливостями, ладом мислення, уподобаннями, що в свою чергу залежить від матеріальних умов його життя» (Воробьев 1993, 98).

Стереотипні образи волоссяного покриву українців, уможливлені за допомоги тропеїчних образів, які сходять до сакральнo-хтонічних феноменів: *ворона крил, галки, грака, змії, гадюки, п'явки, жука, смоли, дьогтю*, що уможливило думку про домінування у портретному описі предметної феноменології, пов'язаної з асоціативами 'небезпечний', 'сильний', 'потужний', які супроводжують колоративне означення 'дуже чорний' і надзвичайно чітко виражений маркер 'сакральнo-хтонічний'.

Словникові матеріали засвідчують, що українці в стереотипному образно-портретному описі можуть бути не тільки темнопігментованими, а й можуть мати *світле (русе, русеньке, русяве, пшеничне, попелясте, біляве, золоте, солом'яне) волосся* (*Повернувся він з армії після війни, – зовсім не впізнав свою колись веселу і світлокошу Маринку* (СУМ, Т. 9, 93); *Руса коса нижче пояса*

(СУМ, Т. 4, 304); *Високо над чолом бронзово просвічується попелясте волосся* (СУМ, Т. 8, 280); *Уявляю її собі маленькою, з білявою, як солома, голівкою, голубими оченятами* (СУМ, Т. 9, 448)). З огляду на текстові матеріали, аспектно говорити про зромантизовані стереотипні номінації, утворені у межах тропів осі суміжності (*пшенична коса, золоте волосся, солом'яна коса*), які відтворюють традиції народного світу та дещо ідеалізують його, результатом чого є додаткове позитивно-марковане сенсорно-ментальне значення наведених образів 'гарне', 'розкішне', 'принадне' (*В руці вона тримала спущену вниз, туго заплетену пшеничну косу* (СУМ, Т. 8, 415); *Софія Марківна, в картатому сарафані, з пишною короною золотого волосся на голові, переступила поріг* (СУМ, Т. 9, 58); *Перебирала (Ксеня) руками кінчик солом'яної коси* (СУМ, Т. 9, 450); *Її принадою було густе, буйне, золотаве волосся* (СУМ, Т. 3, 680)). Однак, раціональною видається думка, що оформлені тропами осі псевдототожності та осі суміжності етнічні антропостереотипи, що відтворюють темнопігментованість в образно-портретному описі українців, є більш високочастотними і якісно вартіснішими, оскільки відтворюють значну кількість етнічно закорінених реалій та набувають широкої валентності. Звичайно, українці у портретному описі можуть бути світловолоосими (білявими, руськими, рудими), але ця ознака не буде переосмислена у широкому діапазоні етнічно закорінених образів.

З-поміж об'єктивацій, які відтворюють стереотипні образи зовнішності українців сема 'білий' є визначальною ознакою пігментації шкіри – обличчя, рук, ніг, шиї, тіла тощо, що знайшло свій вияв у еталонних антропостереотипних образах *біле обличчя, білі руки, білі ноги, біла шия, біле чоло, біле тіло*, в основі яких – монопрофільна колоративна ознака (*Морські очі (жінки) встромилися в мене і біле обличчя привітно киває* (СУМ, Т. 4, 297); *Ті хороші білі руки знов кохано обіймають* (СУМ, Т. 9, 129); *Клонися милій в ноги білі, ... Щоб серед крокосів та лілій... Вона як щастя розцвіла!* (СУМ, Т. 4, 364); *Біла шия в разках намиста, наче шовк, шелестять слова. Де ти, зірко моя промениста, Українко моя степова?* (СУМ, Т. 11, 437); *Він приложився своїми гарячими устами до її білого чола* (СУМ, Т. 8, 392); *Біле пшине тіло так і просвічується крізь тонку шовкову сорочку* (СУМ, Т. 8, 280)). Принагідно зауважимо: в означених контекстах білий не є еталонний білий, а призвичаєний до опису тіла, що є внутрішньо антагоністичним до *чорношкірий*.

Підсилення сенсорної ознаки відбувається за рахунок розширення ряду співвідношення її носіїв. Зокрема, значення 'дуже світлий' продукують як усталені: *стіна, крейда, полотно, сорочка, хустка, сніг, шитво*, так і неусталені: *смерть, довбня, маска, шмат габи, слонова кістка, стиглий кавун, яєчний жовток* об'єкти порівняння, що містять яскраво виражені й відомі українському етносу ознаки, які для нього є характерними в певних умовах або взагалі, і як наслідок використовуються для характеристики пізнаваного – суб'єкта порівняння, яким є колір шкіри, зокрема, обличчя.

За ступенем активності домінують об'єкти зіставлення, що сходять до етнічних еталонів *крейда*, *полотно*, *стіна*, *сніг*, де кожна домінанта демонструє високу варіативність (наприклад, *Обличчя в неї біле, як крейда* (СУМ, Т. 7, 73); *Анатолеве обличчя біле, майже крейдяне* (СУМ, Т. 4, 332); *В неї було лице біле, неначе обмазане крейдою* (СУМ, Т. 10, 399)) та виформовують регулярно повторювані етнічні стереотипні образи. Принагідно зауважимо, що парадигматичний ряд об'єктів порівняння об'єднує та уніфікує за ознакою 'білий колір' такі, які потенційно можуть бути забарвлені іншими кольорами (як *хустка*, *шитво*, *маска* тощо).

Не можна не погодитися з думкою О. Вольф, яка зазначає, що «у висловленнях природної мови можна завжди констатувати суб'єкт оцінки, навіть якщо він спеціально не позначений» (Вольф 1985, 67). Услід за Н. Арутюною вважаємо, що елементом структури категорії оцінки є аксіологічна шкала, яка може бути представленою у вигляді асиметричної опозиції «позитивної» і «негативної» оцінки. Її асиметричність впливає з того, що нормою є переважно позитивна оцінка (Арутюнова 1988, 8).

Спостережено, що атрибут *білий*, який за своєю природою асоціюється з денним світлом і традиційно символізує чистоту, чесноту та радість (пор. *Вона (Мотря) була ніби намальована на білій стіні* (СУМ, Т. 4, 333)), може у структурі стереотипів набувати негативної аксіології. Так, демонструючи синкретизм позначення сенсорної ознаки із значеннями, що передають стан людини, ад'єктив *білий* у структурі стереотипних образів набуває виразно негативних конотацій, мотивованих об'єктами порівняння як *шмат габи*, як *крейда*, як *чумацька сорочка*, що розвивають ментально-сенсорний значеннєвий ряд 'блідий', 'хворий', 'переляканий', 'схвилюваний', 'втомлений' тощо (*Брезкле обличчя його, вкрите рясним потом, біле, як шмат габи, знов піднялося вгору* (СУМ, Т. 2, 7); *Зробивсь старший брат білий, як крейда* (СУМ, Т. 7, 9); *Личком біленька (Домаха), як чумацька сорочка, та ще к тому мов граблями уся твар її подряпана* (СУМ, Т. 6, 759); *Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах* (СУМ, Т. 11, 463)); підсилений подвійним порівнянням (*Крізь причинену шибку глянуло її обличчя, ... біле, аж страшне, як маска* (СУМ, Т. 4, 637)) та залученням процесуальної ознаки, носієм якої виступають дієслова *побіліти*, *пополотніти* (*Як теперечки його бачу: побілів, як крейда* (СУМ, Т. 6, 616); *Вона то почервоніє, як мак, то побіліє, як полотно* (СУМ, Т. 6, 616); *Еней, пожар такий уздрівши, Злякався, побілів, як сніг* (СУМ, Т. 6, 616); *Катерина побіліла, як стіна* (СУМ, Т. 6, 616); *Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито* (СУМ, Т. 11, 38)). З огляду на пропоновані контексти правомірною видається думка, що *білий*, з одного боку, є кольором життя, а з іншого – його можна потрактувати як втрату кольору життя. Тому доречно говорити про явище конотативно протиставлених суб'єктів при єдиному об'єкті, як і «блукання навколо

денотату», показником чого виступають етнічні об'єкти зіставлення, як от: *як имат габи, як крейда, як чумацька сорочка, як полотно, як шитво на колінах.*

Суміщення в стереотипних образах елементу образності та символічної значущості продукує рух по перцептивній шкалі, результатом чого є ряд розвинутих сенсорно-ментальних значень. Текстові матеріали фіксують образні перенесення, зокрема, субстантивованій вираз *біле личко* набуває якісної характеристики з проекцією у ментальну сферу, як от: 'молодий', 'здоровий', що продукує опозицію 'щасливий/нещасний' (пор. *А без долі біле личко – Як квітка на полі: Пече сонце, гойда вітер, Рве всякий по волі* (СУМ, Т. 6, 111)); етнічні епітетні структури *білее личенько, білії рученки, білії ніженьки, білее тіло*, які за своєю сутністю є глибинними структурами як такими, що характеризують стереотипізовану групу (*Білі рученьки змиваються, А персики – постираються* (СУМ, Т. 7, 374); *Біле личенько змарніло, ...* (СУМ, Т. 3, 593); *Високії ті могили, Де лягло спочити Козацькеє біле тіло* (СУМ, Т. 4, 155)), відображають культурно-історичні традиції українського народу, зберігаючи у сучасній мові народнопісенний колорит.

4

На тлі значного розмаїття антропологічних типів українського населення сучасною українською мовою відтворюється ознака пігментації (йдеться про колір очей, волоссяного покриву та шкіри), що є виключно значущою як тест на належність до етнічної групи, та аспектною в узагальненні народного ідеалу фізичної краси представників українського етносу. Останній передається системою етнокультурних перцептивних стереотипів, що здатні виступити транслятором соматичного культурного коду і розкрити глибини сакральної сутності архаїчного мислення етносу через систему природних етнічно закорінених кодів. Разом із тим, висока варіативність портрета не дозволяє точно визначити домінанту соматичного культурного коду в описі зовнішності представника українського етносу.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у вивченні шляхів менталізації сенсорних стереотипних образів.

Література

- Вовк, Хв. (1995), Студії з української етнографії та антропології. Київ.
Дяченко, В. Д. (1965), Антропологічний склад українського народу. Київ.
Вольф, Е. М. (1985), Функциональная семантика оценки. Москва.
Арутюнова, Н. Д. (1988), Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. Москва.
Левчук, Л. Т. (1997), Естетика. Київ.
СУМ (1970–1980), Словник української мови: в 11 т. Київ.